

ارزیابی کتاب‌های مرجع فارسی

کودکان و نوجوانان ۱۰ تا ۱۶ ساله در پنجاه سالهٔ اخیر ایران

نگارش: الهام برغانی

استاد راهنما: دکتر علی شکویی

استاد مشاور: دکتر فریدون آزاده

کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه

آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

سال تحصیلی: ۸۲-۱۳۸۱

تهیه و تلخیص: آرزو انواری

با ۷۶ درصد ترجمه، بیش‌ترین درصد کتاب‌های ترجمه شده را داشته‌اند؛ به صورتی که از ۴۵ اثر بررسی شده، تنها ۳ مورد تألیفی بود. ۳۴ مورد ترجمه و ۸ مورد نیز ترجمه و تألیف بود؛ یعنی حدود ۶ درصد کتاب‌های تألیفی و ۱۸ درصد ترکیبی از تألیف و ترجمه بود.

هدف کتاب‌های مرجع، چیزی جز اطلاع‌رسانی درست، سریع و صحیح نمی‌تواند باشد. زمانی دانایی‌های فرد را محفوظات او تشکیل می‌داد، ولی در حال حاضر دانایی‌های فرد، در توانایی‌های او در دستیابی به اطلاعات نهفته است. هر چقدر مجراهای دستیابی به اطلاعات متنوع باشد، فرد از توانایی بیشتری برخوردار است. کتاب‌های مرجع هم یکی از

در این پژوهش، برای یافتن ملاک‌های ارزیابی کتاب‌های مرجع و ملاک‌های ارزیابی کتاب‌های کودکان و نوجوانان، از روش کتابخانه‌ای و نیز از روش تحلیل محتوا، برای بررسی و ارزیابی کتاب‌های مرجع موجود استفاده شده است.

جامعهٔ بررسی شده، تمامی کتاب‌هایی است که در این مدت منتشر شده‌اند و در کتابخانهٔ تحقیقاتی شورای کتاب کودک موجود بودند. در مجموع ۸۲ عنوان کتاب در این پژوهش بررسی شد که از این تعداد ۴۵ اثر دایرةالمعارف، ۲۰ کتاب زندگی‌نامه، ۸ واژه‌نامه، ۵ دستورنامه و ۴ کتاب راهنما بود.

۵۶ درصد از این آثار ترجمه، ۱۸ درصد ترجمه و تألیف و ۲۶ درصد تألیفی است. دایرةالمعارف‌ها

محتوا و ساختار اثر مربوط می‌شود.
 ج - مقدمه و پیش‌گفتار که عموماً هدف تهیه و تدوین کتاب را که به وسیله نویسنده بیان شده است، روشن می‌کند.

۲- اعتبار اثر

اثر مرجع باید معتبر باشد که از طریق اعتبار پدید آورنده اثر، اعتبار ناشر، گردآورنده یا ویراستار می‌توان به معتبر بودن آن پی برد.

۳- دامنه کار

دامنه و گستره کتاب مرجع باید کاملاً روشن باشد. به طور معمول، در مقدمه اثر باید دامنه و گستره کار ذکر شود.

۴- روزآمد بودن

با توجه به تغییر و تحولات سریع در تمام عرصه‌های علمی، فرهنگی، سیاسی، هنری و... کتاب مرجع نیز باید همپای این تحولات حرکت کند و مطالب آن تازه و روزآمد باشد.

۵- صحت و درستی

مطالب کتاب مرجع باید صحیح، دقیق و مستند باشد. این ویژگی از ویژگی‌های مهم است که باید به خصوص در مورد کتاب‌های کودک و نوجوان به آن توجه شود.

۶- گروه مخاطبان

کتاب مرجع باید مخاطبان خود را به درستی شناسایی کرده و با نیازها و سطح دانش پایه آن‌ها آشنا باشد. هم‌چنین روی روش‌های تنظیم و شیوه ارائه فکر کرده و راه درست را گزیده باشد.

۷- شیوه تنظیم

تنظیم اثر باید به گونه‌ای باشد که مراجعه-

مجرراهای دستیابی به اطلاعات هستند، اما مشروط به این‌که آن‌چه در منابع عرضه می‌شود، با دانسته‌های فرد استفاده‌کننده ارتباط منطقی و قابلیت دگرگون کردن و ایجاد تحرک فکری در فرد را داشته باشد.

کودک و نوجوان ایرانی، به کتاب مرجع نیاز دارد تا به پرسش‌هایش با توجه به دانش پایه، زبان و بیان و محیط زندگی و فرهنگ مردمی که در میان آن‌ها زندگی می‌کند، پاسخ درست و دقیق و مناسب بدهد. این گروه به کتاب مرجعی نیاز دارد که در آن پاسخ و پرسش، پایه و مایه‌ای شود برای پرسش‌های دیگر و دستیابی به آگاهی‌های بیش‌تر و انگیزه‌ای باشد برای تلاش و حرکت به سوی خودآموزی و خودسازی. از این رو، می‌توان گفت تدوین کتاب مرجع کودکان و نوجوانان، علاوه بر یک کار فنی و تخصصی، کاری هنرمندانه است.

معیارهای ارزیابی کتاب‌های مرجع

ملاک‌های ارائه شده، در مورد انواع کتاب مرجع (دایرةالمعارف، واژه‌نامه و...) صدق می‌کند و یک کتاب مرجع مناسب، باید علاوه بر ملاک‌های اختصاصی مربوط به خود، این ویژگی‌ها را نیز داشته باشد. گفتنی است که این ملاک‌ها، از منابع معتبر گردآوری شده و در این قسمت، به صورت مبسوط به ویژگی‌های زبان و بیان و هم‌چنین کیفیت تصاویر پرداخته شده است:

۱- هدف اثر

اثر باید هدف روشن و مشخص داشته باشد. هدف کتاب مرجع ممکن است از طریق نکات زیر روشن شود:

الف - عنوان، در صورتی که واضح باشد.

ب - صفحه مندرجات؛ البته تا آن‌جا که به

- ساختار و بافت نوشته باید طوری باشد که اگر خواننده جمله‌ای از آن را از نظر بیندازد، نوشته معنا و گیرایی‌اش را از دست بدهد.
 - اعراب‌گذاری کلمات نامأنوس، همخوانی نوشتار با نوع نوشتار کتب درسی، پرهیز از بدعت‌گذاری در نوشتن برای کودکان، اجتناب از اطالۀ کلام و پرهیز از به کار بردن زبان محاوره و شکسته، از دیگر مواردی است که باید در نوشتن برای کودکان به آن توجه کرد.

کنندگان را به‌استفادهٔ بیش تر تشویق کند، نه این که آنان را از مراجعه به آن خسته سازد. اثر باید از نظم منطقی برخوردار باشد تا خواننده در لابه‌لای صفحات آن سرگردان نشود و در سریع‌ترین زمان بتواند اطلاعات مورد نیاز خود را بازیابی کند.

۸- ارجاعات

باید دارای فهرست راهنما، نمایه (موضوعی، جغرافیایی، نام اشخاص و...) و نیز ارجاع‌های مناسب باشد.

۱۱- کیفیت تصاویر

- تصاویر نیز باید همپای نوشته‌ها، آگاهی-دهنده و آموزنده باشد.
 - دلپذیر و زیبا و شوق‌انگیز باشد و قدرت خلاقیت کودکان و نوجوانان را برانگیزاند.
 - تخیلی و تزیینی نباشد.
 - تصاویر کلیشه‌ای، قالبی و تکراری نباشد.
 - در صورتی که تصویر برای بیان مفاهیم درون‌متنی آمده است، باید ارتباط منطقی با متن داشته باشد.

● زمانی دانایی‌های فرد را محفوظات او تشکیل می‌داد، ولی در حال حاضر دانایی‌های فرد، در توانایی‌های او در دستیابی به اطلاعات نهفته است

۹- شکل ظاهری

چاپ و صحافی، نوع کاغذ، نوع حروف به کار رفته، کیفیت چاپ عکس‌ها و نقشه‌ها و... باید به دقت بررسی شود. کتاب مرجع به‌علت مراجعهٔ زیاد و استفادهٔ مکرر، باید استحکام خوبی داشته باشد.

- تصاویر درست، دقیق و واضح باشد تا به درک موضوع کمک کند.
 - از نظر هنری، کیفیتی مطلوب داشته باشد و در صورتی که در تصویر یا نقاشی از رنگ استفاده شود، رنگ باید به درک بهتر و بیش‌تر موضوع کمک کند.

۱۰- کیفیت زبان و بیان

- زبان نوشته، گذشته از درست بودن، روان، ساده و برانگیزاننده باشد.
 - واژگان تخصصی با تعریف و توضیح آورده شود.

- تصاویر علاوه بر صحیح و دقیق و مستند بودن و بار اطلاعاتی داشتن، زیبا و جذاب باشد.
 - در کنار متن یا در نزدیک‌ترین مکان مربوط به آن قرار گرفته باشد.
 - دارای زیرنویس باشد.

- مطالب پیچیده برای خوانندهٔ خردسال، به زبانی ساده و آشنا بیان شود.
 - جمله‌ها باید گیرا و رسا و نیز مربوط به هم و کامل‌کنندهٔ یکدیگر باشد.

- تصاویر باید بیان‌کنندهٔ واقعیت‌ها و آسان‌کنندهٔ فهم متن و کامل‌کنندهٔ آن باشد.

در بخشی دیگر از این پژوهش، به معیارهای ارزیابی هر یک از انواع دایرةالمعارف‌ها، زندگی‌نامه‌ها، واژه‌نامه‌ها و دستورنامه‌ها به تفکیک پرداخته است.

نتایج پژوهش

● در این پژوهش، پس از بررسی ۴۵ دایرةالمعارف، نتایج زیر به دست آمد:

از دایرةالمعارف‌های بررسی شده ۴۶/۶ درصد آن شیوه تنظیم نداشته، ۳۵/۵ درصد آن شیوه تنظیم موضوعی و ۱۷/۷ درصد آن شیوه تنظیم الفبایی داشته‌اند. ۷۵/۵ درصد آن‌ها فهرست و مندرجات دارند و ۲۴/۴ درصد آن‌ها فاقد فهرست مندرجات هستند. ۹۳/۳ درصد کتابشناسی و نمایه ندارند و تنها ۶/۶ درصد آن‌ها کتابشناسی و نمایه دارند. درباره کیفیت تصویرها ۳۷/۲ درصد آن‌ها کیفیت خوبی دارند، ۴۶/۵ درصد آن‌ها کیفیت بد و ۱۶/۳ درصد آن‌ها کیفیت متوسط دارند. در مورد کیفیت زبان و بیان نیز ۳۳/۳ درصد کیفیت خوب و ۱۱/۱ درصد آن‌ها کیفیت بد دارند.

● پس از بررسی ۲۰ عنوان زندگی‌نامه، نتایج زیر به دست آمد:

نیمی از زندگی‌نامه‌های بررسی شده، عمومی و نیمی دیگر اختصاصی بوده‌اند. ۵۰ درصد از آن‌ها فاقد شیوه تنظیم و ۲۰ درصد آن‌ها از نظم الفبایی فارسی و ۱۵ درصد از نظم الفبایی انگلیسی برخوردار بوده‌اند. ۱۰ درصد نظم آن‌ها نیز براساس تاریخ تولد افراد بوده است و ۵ درصد نیز نظم موضوعی داشته‌اند. هم‌چنین ۶۰ درصد از زندگی‌نامه‌ها، فاقد مقدمه بوده‌اند و ۴۰ درصد آن‌ها مقدمه داشته‌اند و نیز ۸۰ درصد آن‌ها فهرست مندرجات داشته‌اند و ۲۰ درصد فاقد

فهرست مندرجات بوده‌اند. ۲۰ درصد آثار بررسی شده، دارای کیفیت زبان و بیان خوب، ۱۰ درصد بد و ۷۰ درصد متوسط بوده‌اند. هم‌چنین ۹۵ درصد آن‌ها فاقد کتابشناسی بوده‌اند و تنها ۵ درصد از آن‌ها کتابشناسی داشته‌اند.

● نتایج به دست آمده از بررسی وضعیت ۸ عنوان واژه‌نامه:

نیمی از واژه‌نامه‌ها بررسی شده، عمومی و نیمی تخصصی هستند. در این میان ۲۵ درصد یک زبانه، ۶۳ درصد دو زبانه و ۱۲ درصد سه زبانه بودند. شیوه تنظیم ۶۳ درصد از آن‌ها نظم الفبایی فارسی و ۳۷ درصد نظم الفبایی انگلیسی است. ۷۶ درصد از آن‌ها مصور و ۶۳ درصد نیز دارای مقدمه و ۳۷ درصد آن‌ها فاقد مقدمه بوده‌اند.

● در بررسی وضعیت ۵ دستورنامه موجود نتایج زیر به دست آمد:

هیچ‌کدام از آثار مقدمه ندارند و از این رو، تخصص و دانش مؤلف اثر، مشخص نیست. تنها در یک کتاب که ناشر آن سازمانی تخصصی بوده، مهارت مؤلف معلوم شده است.

تمامی آثار بررسی شده، دارای فهرست مندرجات هستند و همگی فاقد نمایه‌اند. در یک مورد از ۵ مورد بررسی شده، کیفیت تصویر خوب، ۳ مورد بد و یک مورد نیز کیفیت متوسط بوده است. کیفیت زبان و بیان نیز در این آثار، در دو مورد خوب و در سه مورد دیگر متوسط بوده است.

پیشنهادها

از نتایج به دست آمده، آشکار می‌شود که ۵۶ درصد آثار مورد بررسی، ترجمه هستند؛ یعنی بیش از نیمی از آن‌ها و این بدان معناست که برای تألیف این نوع کتاب‌ها، هنوز قدمی مثبتی برداشته

نشده است و آن چه به عنوان ترجمه برای کودکان و نوجوانان تهیه می‌شود، نمی‌تواند پاسخگوی نیاز دانش‌آموز ایرانی باشد. اثر ترجمه شده، براساس فرهنگ و نیاز کودکان و نوجوانان ایرانی تهیه و تدوین نشده است و به همین سبب نیز نمی‌تواند نیاز آن‌ها را برطرف کند. این مسئله را می‌توان به وضوح در آثار ترجمه شده دید؛ آثاری که در آن‌ها به کوچک‌ترین مسائل مربوط به کشوری که اثر در آن تألیف گردیده، پرداخته شده، اما به مهم‌ترین مسائل مربوطه به ایران و اسلام اشاره‌ای نشده و یا این‌که اشاره‌ای گذرا شده است.

در آثار بررسی شده، دایرةالمعارف‌ها بیشترین تعداد را داشته‌اند. البته در این بررسی، کتاب‌هایی نظیر مجموعه‌های اطلاعات عمومی، دانستنی‌ها، دانشنامه‌ها و... نیز تحت عنوان دایرةالمعارف ارزیابی شده است. این کتاب‌ها اگر چه ملاک‌های دایرةالمعارف را ندارند (به نحوی که اکثر آن‌ها فاقد نمایه، کتابشناسی و... هستند و حتی نظم منطقی ندارند)، از آن نظر در این بررسی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند که مجموعه دانستنی‌ها و... را می‌توان جزء کتاب‌های مرجع به حساب آورد. البته بهتر است که ساختار کتاب مرجع در آن‌ها رعایت شود. از دیگر نتایج به دست آمده در این پژوهش، می‌توان به بررسی وضعیت زندگی‌نامه‌ها اشاره کرد. از مجموع ۲۰ اثر بررسی شده ۱۸ اثر، یعنی حدود ۴۰ درصد آن ترجمه و ۲۵ درصد آن ترجمه و تألیف است. این بدان معناست که در راه شناساندن بزرگان و مشاهیر ایرانی به کودکان و نوجوانان، قدم‌های مثبتی برداشته نشده است و آثار موجود نیز از کشش و جذابیت زیادی برخوردار نیست تا با شناساندن این افراد به کودکان و نوجوانان، در آن‌ها احساس غرور ملی ایجاد شود.

در سال‌های اخیر، تلاش‌هایی برای تهیه و تدوین کتاب‌های مرجع برای کودکان و نوجوانان به چشم می‌خورد؛ به طوری که حدود ۷۰ درصد آثار بررسی شده، در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ منتشر شده‌اند و امید آن می‌رود که در سال‌های آینده، شاهد انتشار بیشتر انواع کتاب مرجع با کیفیت مطلوب و قابل استفاده برای کودکان و نوجوانان باشیم.

اما براساس آن چه در این پژوهش به دست آمده، پیشنهادهایی از این قرار ارائه شده است:

- ۱- ملاک‌های تألیف کتاب‌های مرجع برای کودکان و نوجوانان، تهیه و تدوین شود و در دسترس مؤلفان و ناشران قرار گیرد تا در تهیه این نوع آثار مدنظر قرار گیرد.
- ۲- ضرورت و اهمیت تهیه و انتشار کتاب‌های مرجع با ملاک‌ها و معیارهای معتبر، برای مؤلفان و ناشران روشن شود تا بعد از این شاهد تألیف و انتشار انواع کتاب مرجع کودکان و نوجوانان، با کیفیت خوب باشیم.
- ۳- فرهنگ استفاده از کتاب‌های مرجع، در بین کودکان و نوجوانان اشاعه داده شود تا کودکان و نوجوانان ایرانی، برای یافتن پاسخ سؤالات خود، به این منابع مراجعه کنند.
- ۴- از آن جا که تهیه کتاب‌های مرجع، کاری هزینه‌بر است و سود اندکی نیز دارد، لازم است مؤسسات دولتی از تولید این نوع کتاب‌ها حمایت کنند.
- ۵- در مراسم و جشنواره‌هایی که به مناسبت هفته کتاب، دهه مبارک فجر، نمایشگاه بین‌المللی کتاب و... برگزار می‌شود، جوایز ویژه‌ای به کتاب‌های مرجع کودکان و نوجوانان، مؤلفان و ناشران آن‌ها تعلق گیرد.